

Програмні засади та діяльність ОУН(Б) щодо розвитку української школи в період нацистського “нового порядку” (1941 – 1944 рр.)

У статті висвітлено місце освіти і культури в програмних документах ОУН(Б), проаналізовано вплив організації на культурно-освітні процеси та визначено шляхи практичної реалізації завдань ОУН(Б) щодо освіти й виховання української молоді.

***Ключові слова:** освіта, нація, націоналізм, національна ідея, національно-визвольний рух, Організація Українських Націоналістів.*

З плином історичного часу досить актуальною залишається проблематика, що стосується діяльності ОУН як головного ідеолога, активіста національно-визвольної боротьби, сили, яка завжди протистояла поневоленню. Розбудова незалежної держави вимагає глибокого й критичного осмислення історичного досвіду. Тому цілком закономірним є зосередження уваги науковців на кардинальних питаннях, пов'язаних з державотворчими змаганнями патріотичних сил. У цьому контексті актуальним є висвітлення програмних засад організації щодо розвитку освіти і культури та шляхів їхньої реалізації у період Другої світової війни.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історична наука з позицій історизму підійшла до оцінки культурно-освітньої діяльності ОУН (Б) в період нацистського “нового порядку”. В основному програмні засади організації щодо розвитку освіти та культури й практичні заходи їхньої реалізації вивчалися науковцями В. Сергійчуком, В. Косиком, О. Вересем, В. Ухачем. Використавши здобутки історичної науки з проблеми дослідження, автор вважала одним із важливих завдань залучити до наукового обігу нові джерела. Основна частина документів з даної проблематики зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України,

зокрема у фонді 3833 “Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях”.

Мета статті полягає у об’єктивному висвітленні в ідеології ОУН(Б) національної освіти як важливого чинника державотворчого процесу у період Другої світової війни.

Самостійницький характер позицій, на яких будувалися політичні доктрини ОУН(Б), з початком липня 1941 р. знайшли втілення і у культурно-освітній праці організації. Стосовно культурно-освітньої політики в документах ОУН(Б), прийнятих на Другому Великому Зборі в квітні 1941 р., зазначалося, що організація виступає “за безплатну освіту, за обов’язкове середнє навчання, за розширення мережі шкіл, бібліотек, за забезпечення студентів стипендіями, харчами, мешканням та навчальним приладдям, за повну пошану до праці інтелігенції...”¹. Керівники ОУН в основних положеннях культурно-освітньої програми вказували, що відродження нації повинно мати глибоке коріння в історії українського народу, спиратися на героїчні зразки вітчизняної культурної спадщини. Вони вважали, що культурно-освітня діяльність має бути для членства ОУН не самоціллю, а важливим засобом для досягнення політичної незалежності. Лідери організації зазначали, що “...тільки розвиток мистецьких традицій, які пов’язані з героїко-християнським духом нашої давнини, з культом лицарства, вольовим творчим ставленням до життя, міг зародити здорове піднесення нації”².

В документах, затверджених на Другій Конференції ОУН(Б) в квітні 1941 р., зазначалося, що “організація буде боротися за повний розвиток української освіти і культури, за її національний зміст, за повну незалежність України від культури Німеччини та Росії, тобто ОУН більше не покладає надії на співпрацю з жодним тоталітарним режимом”³.

У період з 1941 по 1944 рр. культурно-освітній сектор ОУН виконував основний тягар роботи з організації навчання українських дітей в національній школі, функціонування культурно-мистецьких закладів, пропаганді національно-державницьких ідей. Важливого значення надавала організація питанням навчання та виховання української молоді.

На Першому Конгресі ОУН, вказувалося, що “виховання народних мас у національно-державному дусі поряд із становленням ефективної шкільної системи, яка б піднесла на належний рівень розвиток освіти українського народу, буде пріоритетним напрямком діяльності держави. В основу народного шкільництва ляже система української обов’язкової та безплатної школи, яка забезпечить всебічний розвиток людини та охоплюватиме практичне і фахово-професійне навчання”⁴.

У постановах Другої (квітень 1941 р.) та Третьої (17-21 лютого 1943 р.) конференцій ОУН(Б) проголошувалося: “Боремося за повний розвиток української культури, за її націоналістичний зміст, за повну духовну незалежність її від московсько-більшовицького світу й від світу німецького. Стоїмо за опанування й вироблення шарів українського вчителства всіх ступенів, за виховання молоді в національно-державницькому дусі, за надання всім формам шкільництва національно-державницького змісту”⁵.

Ставлення ОУН до проблем виховання молоді мало подвійну позицію. По-перше, це була виховна дія національно-суспільних впливів. По-друге, це планово організоване навчання та виховання. Зокрема, в освітньому документі “Націоналізм: нова сила виховання” наголошувалося, що тільки ідея нації пов’язує виховання з надбанням минулого, сучасного й творчістю майбутнього, надаючи цьому процесові єдності. Через націю виховання набуває історичності, всеохоплюючого впливу та формування дійсності⁶. “Керівництво, догляд за шкільництвом, сприяння та допомога учням в отриманні освіти, створення системи позашкільного навчання, допущення приватних освітніх установ та чужомовного навчання підлягатимуть контролю і регулюватимуться державою”⁷. Таким чином, ОУН вбачала мету навчання і виховання в тому, щоб виростити ініціативного, вольового, фізично здорового громадянина Української держави, здатного до творчої праці, вихованого на моральних засадах національно-державного життя. Одним із завдань української школи організація вважала “виховання як шкільної молоді, так і народних мас культурної спільноти, свідомої національної єдності, що сприяла б викристалізації власної національно-культурної індивідуальності”⁸.

Свою виховну діяльність ОУН проявляла у двох напрямках: 1) в необхідності організувати усі сфери національно-суспільного життя, надавши їм при цьому такого змісту і форми, щоб вони зміцнювали націю; 2) дати в теорії та практиці нову систему національної педагогіки, програму та організацію шкільництва, які відповідали б духовним потребам української нації⁹.

Незважаючи на постійні переслідування окупаційною владою будь-яких проявів національно-визвольного руху, ОУН робила все можливе, щоб українська молодь навчалася в національній школі, вважаючи цю передумову головним фактором виховання патріотів України. Так, у виданій організацією інструкції (Ч. 8 за 1941 р.) щодо виховної роботи зі шкільною молоддю підкреслювалася важливість виховання молодого покоління у житті кожної нації: “Ми не можемо віддати нашої дівчорі ворогам, не сміємо допустити, щоб наші діти виховувались у ворожому народу душі, виходили зі школи яничарами. Мусимо боротися за душу дитини, не дати викривити її, мусимо виховати її в національній душі”¹⁰.

У формування ідеологічно-світоглядних програмових засад українського націоналізму вагомий внесок зробив М. Сціборський. У своїх науково-теоретичних доробках, присвячених проблемам ідеології ОУН та завданням майбутнього державного устрою Української держави, він зазначав, що тільки через власну державу нація стає творцем історії. Складовою частиною поступу нації до власної державності, на його думку, є культурно-освітня політика на національних засадах. М. Сціборський доводив, що ОУН вбачає в умовах окупації мінімальні можливості просвітнього руху, оскільки це прямий шлях до розуміння народом його національно-політичної сили та свідомості.

У Проекті Основних Законів (Конституції) Української держави, напрацьованого у 1941 р. М. Сціборським і до недавнього часу маловідомого широкому загалу української громадськості, мають місце культурно-освітні положення. В документі підкреслювалося, що метою виховання та освіти є “творення суспільного типу людини, здатної до активного способу життя”¹¹. Водночас зазначалося, що в основу освіти буде покладено систему

національної, державної, обов'язкової, єдиної та безплатної школи, яка повинна забезпечити всебічний розвиток людини. “Держава зберігатиме за собою право догляду за школою”¹². Особлива роль у навчально-виховному процесі мала належати релігії, яка сприяла б розвитку духовно-моральних сил людини, суспільства і нації.

Значну увагу питанням місця та ролі культурно-освітнього життя українського народу приділяли ідеологи ОУН С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський. Зокрема, Я. Стецько зазначав, що провідною основою виховання та освіти в майбутній Українській державі має бути героїчний стиль та зміст життя. В основі шкільництва – система державної, обов'язкової, безплатної народної школи¹³. „Держава надаватиме допомогу талановитим дітям, гарантуватиме свободу творчої людини, введе законний обов'язок фізичного виховання, соціальні гарантії та опіку здоров'ям своїх громадян, виступаючи водночас за здорову українську родину”¹⁴.

Заслуговує на увагу розроблена С. Ленкавським програма ОУН щодо засадничих основ державотворення в Україні. Значне місце у ній автор відводить питанням розвитку національної культури, здійсненню її історичних завдань, розбудові рідної освіти, української національної церкви¹⁵.

Конкретні завдання ОУН у культурно-освітній сфері були розроблені О. Ольжичем. Автор зазначає, що “в освітньо-просвітнянській галузі, яка мала б слугувати закріпленню в найширших масах народу націоналістичної духовності, нагальною поставала проблема організації навчально-виховної системи на засадах національної традиції”¹⁶.

ОУН виступала з вимогою поглибити планову організацію наукових студій з українознавства, послідовно й систематично вивчати історію України, літературу та філософію. Складовою частиною теоретичних пошуків, які пов'язувались з розбудовою української національної освіти, було опубліковане на початку 1940-х років з ініціативи доктора А. Волошина в науковому збірнику Українського Вільного університету (м. Прага) цікаве дискусійне дослідження “Про шкільне право майбутньої Української держави”¹⁷. У 1941 р. ОУН видала в м. Празі працю “Напрявні, система і

програма української національної школи” за редакцією Л. Білецького. В названих роботах основну увагу приділялася проблемам організації нижчого і середнього шкільництва¹⁸.

Здійснення навчально-виховного процесу в націоналістичному дусі покладалося на реферантуру з культурно-освітніх справ Крайової Екзекутиви (виконавчий орган) ОУН. Основними з них були: 1) накреслити напрями культурно-освітньої діяльності згідно з програмою ОУН¹⁹; 2) опікуватися розвитком культури; 3) слідкувати за розвитком шкільництва й духом навчання в школах, намагаючись забезпечити організації якнайширший вплив на навчання; 4) організувати позашкільне виховання молоді в культурно-освітніх товариствах; 5) знайти відповідну форму й тактику праці в місцевих умовах; 6) налагодити підготовку й організацію вишколу працівників культурно-освітньої сфери, активно співпрацюючи при цьому з суспільним та пропагандистським секторами²⁰.

Умови нацистського “нового порядку” на окупованій території здавалося б виключали будь-яку форму суспільного життя українського народу, а тим більше розвиток освіти чи культури. Однак з відступом радянських військ почали з’являтися ознаки культурно-освітнього пожвавлення. Важливо відзначити, що ентузіасти з інтелігентського середовища згуртовувалися і налагоджували діяльність просвітянських осередків. У багатьох випадках ініціатива відновлення “Просвіти” належала похідним групам ОУН.

Вже в липні 1941 р. українські вчителі зобов’язувалися негайно розгорнути культурно-освітню роботу серед дітей шкільного віку і дорослих, “організувати читки з історії України і при цьому звернути увагу на визвольні змагання, перешкоди в творенні Української держави, з’ясувати теперішнє положення українського народу та перспективи на майбутнє”²¹.

Окупаційна влада дозволила відновити читальні “Просвіти” і розпочати роботу згідно з їхніми статутами. Призначений культурно-освітній референт вважався одночасно керівником та ініціатором усієї культурно-освітньої праці “Просвіти”. Він підтримував контакт з батьками, заохочував їх віддавати дітей після закінчення початкової народної школи до будь-якої фахової, а також ніс

відповідальність за рівень культурно-освітнього життя у своїй місцевості. Так, 1 серпня 1941 р. у Львові відбулася спільна нарада представників “Просвіти”, “Січі”, студентських організацій та Жіночої Служби України (ЖСУ), де було вирішено “узгодити працю всіх товариств, виробити напрямки роботи, видати доповідні інструкції для нових клітин” і спільними зусиллями налагодити їхню працю, щоб впродовж місяця в кожному селі та місті вони відновили свою діяльність”²².

Головний відділ пропаганди ОУН(Б), з метою створення центрального керівництва над стихійно відновлюючими свою діяльність культурно-освітніми осередками, 19 липня 1941 р. зобов'язав о. Северина Сапруна та В. Гафтковича організувати якнайшвидше центральний осередок для справ масової освіти на західноукраїнських землях. Центром “Просвіти” був Крайовий інститут позашкільного виховання і народної творчості у Львові.²³ Водночас планувалося підготувати статут цієї інституції, накреслити напрямки праці в регіоні, підпорядкувати всі сільські, районні й обласні осередки Крайовому інституту, призначити в кожному осередку довірених осіб для контролю за роботою, опечатати всю літературу комуністичного і польського шовіністичного змісту, узгоджувати зміст діяльності з утвореним з ініціативи ОУН Інститутом націоналістичної освіти у Львові²⁴.

Відновлення та діяльність “Просвіти” німці не випускали з-під свого жорсткого контролю. В секретній німецькій інструкції, яка потрапила до рук українського національного руху опору в листопаді 1942 р., окупаційна влада відзначала основні принципи нацистської освітньої політики в Україні: “Чотирикласні школи мають бути закриті в 1943 р., за культурним товариством “Просвіта” треба встановити нагляд, бо там діють “Б” (бандерівці)”²⁵.

У міру посилення репресій проти українських націоналістів, “Просвіта” політизувалася, ставала опозиційною щодо німецьких окупантів. Нацистський уряд дедалі більше непокоїла занадто, як вони вважали, самостійницька, а отже і антинімецька діяльність “Просвіти”. В огляді поліції безпеки і СД зазначалося: “Як і в минулому, “Просвіта” намагається розширити свій вплив

на громадське життя. При цьому дедалі більше визначається її прагнення усунути сторонній вплив, у тому числі німецький, і продовжувати роботу за створення “самостійної України”²⁶.

Підготовка освітніх працівників на вишкільних курсах також непокоїла нацистів. Свідченням цього є повідомлення німецької служби безпеки про діяльність ОУН в Україні від 22 травня 1942 р., в якій зазначалося, що “підготовлені націоналісти виїжджали з Галичини і займали без дозволу влади підходящі для себе посади, особливо посади шкільних інспекторів”. Далі зазначалося, що призначені цими шкільними інспекторами вчителі “виховували молодь за особливими інструкціями і готували з них послідовників Бандери. Крім того, ці вчителі вели пропаганду за Бандеру серед українців старшого віку”²⁷.

З початком 1943 р. стан українського шкільництва дещо погіршився, що пояснювалось офіційною позицією нацистських окупаційних властей, відкритими репресіями і боротьбою з усіма проявами національно-визвольного руху, зміною ситуації на фронтах. В цей час, в 1943 р., відбувся Третій Великий Збір ОУН(Б), в постановах якого питання культури й освіти стояли дуже гостро. Вони доповнювали постанови попередніх років. На Третій конференції українських націоналістів, яка відбулася 17-21 лютого 1943 р., значна увага приділялась духовному і культурному “вихованню молоді в дусі ідеї революційної боротьби, в дусі, відмінному від марксистської орієнтації”²⁸.

Важливого значення організації навчання українських дітей в національній школі на звільнених від німецьких окупантів землях надавало командування Української Повстанської Армії. “Мусимо пам’ятати, – говорилося в вересневій 1943 р. інструкції, – що ми є ковалями нашої долі, що доля в наших руках, а тому всі до праці, до боротьби за Українську державу”²⁹. Зі зверненнями подібного змісту виготовлялися листівки-відозви УПА до школярів.

На звільнених УПА територіях утворювалися спеціальні інспекторати культури, шкільництва, що займалися вишколом учителів, відкриттям народних шкіл, друком нових українських шкільних підручників, організацією самоосвітніх гуртків, призначенням культурних працівників на поодинокі

райони. Так, в наказі шефа Політичного штабу УПА Остапа окружному шкільному інспекторові наголошувалося: “На всіх теренах, звільнених УПА від імперіалістів 15 березня 1943 р. почати 1943-1944 учбовий рік, закінчивши поточний ремонт і забезпечивши школи педагогічними силами”³⁰. Організацію налагодженої роботи шкіл та умов праці вчителів на місцях вищезгаданий керівник Політичного штабу доручив надрайонним та районним управам, зобов'язавши їх забезпечити школи паливом, технічним персоналом, приміщеннями, транспортом та квартирами для вчителів. Цей наказ, як свідчать факти, не був пустою фразою. Так, в одному лише районі “Долина” було відкрито 119 середніх і початкових шкіл, де проводили навчання 185 вчителів. Окрім того, функціонували фахові, адміністративні, учительські та інструкторські курси.

Наближення фронту до Західної України та масовий терор нацистської окупаційної влади змусили керівництво ОУН в кінці 1943 – початку 1944 рр. внести певні корективи в плани роботи з шкільною молоддю. Зокрема, у розпорядженні від 20 вересня 1943 р. ОУН(Б), поряд з вимогою вберегти молодь від вивозу в Німеччину, поставила перед провідниками реферантур наступні завдання: 1) посилити виховну роботу серед юнацтва в теренах, опанованих відділами УПА; 2) проводити масове виховання у державницькому дусі через школи, церкви та інші установи; 3) охопити в ряди юнацтва всю молодь (так за кожним юнаком (-чкою) закріплювалася в селі певна кількість осель для проведення національно-патріотичної виховної роботи); 4) політичному референту разом із жіноцтвом організувати опіку і виховання дітвори (4-7 років) та доросту (7-10 років)³¹.

Незважаючи на вкрай важкі умови, ОУН(Б) в умовах суворої конспірації завжди проводила масове виховання в державницькому дусі через школи і церкву. Саме в наполегливій праці на культурно-освітній ниві проявилися творчі сили українського націоналізму, що, виходячи з національно-державницьких позицій, в несприятливих умовах відроджував усі ділянки українського культурного життя. У протистоянні саме на вчительство, з огляду на його роль і функції в суспільно-політичному житті, особливу ставку робили сили руху опору, представлені ОУН та УПА.

У 1944 р., в умовах масового закриття шкіл, ОУН ставила вимогу невідкладної опіки всією молоддю, оскільки “від нас залежить їхнє майбутнє”. А це вимагало від кожного члена організації бути на кожному кроці прикладом для молоді, своїми діями вказувати їй на шлях в майбутнє, прищеплювати любов до України, “вказуючи великі чини борців-героїв за найбільшу святість – самостійну Україну”³².

Таким чином, впродовж усього періоду нацистського “нового порядку” в Україні ОУН(Б) вела цілеспрямовану боротьбу за збереження української культури та освіти. У практичній діяльності організації завжди пріоритетними були проблеми навчання та виховання української молоді на національно-патріотичних засадах. Це пояснювалося тим, що в боротьбі за українську державність національна освіта відігравала роль важливого чинника. В умовах окупації ОУН працювала над пошуком альтернативних шляхів навчання і виховання підростаючого покоління, вибором відповідних шляхів організації української школи. Практичну реалізацію це знайшло у широкому розгортанні самоосвітнього руху, який давав змогу молоді отримати основні знання з навчальних дисциплін. У своїй діяльності ОУН не обмежувалася лише політичними завданнями, а впливала на культурно-освітні процеси в Україні, розробила власну програму, визначила її практичну реалізацію на шляху розвитку майбутньої системи національної культури, освіти і виховання.

1. Верес О. Культурна політика ОУН в програмних документах і матеріалах періоду Другої світової війни //Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип.6: Слов'янські народи в Другій світовій війні. – К., 2000. – С. 223.
2. Там само. – С. 254.
3. ОУН в світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. – Торонто, 1955. – С. 62.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
5. ОУН в світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. – Торонто, 1955. – С. 146.

6. ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 36, арк. 21.
7. Там само. – Оп. 2, спр. 9, арк. 21.
8. Там само. – Оп. 1, спр. 77, арк. 28.
9. Там само. – Оп. 1, спр. 36, арк. 22.
10. Там само. – Оп. 1, спр. 279, арк. 90.
11. Там само. – Оп. 1, спр. 7, арк. 8.
12. Там само. – Арк. 9.
13. Там само. – Оп. 1, спр. 89, арк. 123.
14. Там само. – Арк. 124.
15. Там само. – Оп. 2, спр. 74, арк. 25.
16. Ольжич О. Культурна політика українського націоналізму // Незнаному воякові. – К., 1994. – С. 230.
17. ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 3, спр. 9, арк. 93.
18. Там само. – Арк. 95.
19. Там само. – Оп. 2, спр. 61, арк. 3.
20. Там само. – Оп. 2, спр. 1, арк. 211.
21. Там само. – Оп. 1, спр. 31, арк. 88.
22. Там само. – Оп. 1, спр. 62, арк. 12.
23. Там само. – Оп. 1, спр. 17, арк. 1.
24. Там само. – Оп. 1, спр. 23, арк. 67.
25. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью Йорк, Львів, 1993. – С. 281.
26. Коваль М.В. Діяльність “Просвіти” на окупованій території України (1941-1944 рр.) // “Просвіта”: історія та сучасність. – К.: Веселка, 1998. – С. 94.
27. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – С. 175.

28. ОУН в світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. – Торонто, 1955. – С. 77.
29. ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 280, арк. 9.
30. Накази командування УПА. – Івано-Франківськ, 1992. – С. 24.
31. ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 169, арк. 21.
32. Там само. – Оп. 1, спр. 280, арк. 11.

***Programme basis and activity of Organization of Ukrainian Nationalists
(Bandera's Community) about the development of Ukrainian schools in the period
of Nazi's "new period" (1941 – 1944)***

There have described the position of education and culture in programme papers of Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's Community); there have analyzed the influence of organization of cultural and educational processes; and the have determined the ways of practical realization of OUN's tasks about education and treatment of Ukrainian youth.

Key words: education, nation, nationalism, national idea, national liberation movement, Organization of Ukrainian Nationalists.